

УДК 7.071.5

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-pmtp-2024-2-4>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ХУДОЖНЬО-ГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ВІДПОВІДНО ДО СУСПІЛЬНИХ ЗМІН ХХ СТОЛІТТЯ

Вакуленко Олександр Сергійович,

аспірант кафедри теорії і методики технологічної освіти

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ORCID ID: 0009-0004-3254-0973

Гриценко Лариса Олександрівна,

кандидат педагогічних наук,

доцентка кафедри теорії і методики технологічної освіти

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ORCID ID: 0000-0003-4754-4593

У статті детально розглянуто процес трансформації художньо-графічної освіти у закладах вищої освіти протягом ХХ століття, акцентуючи увагу на тому, як комплекс суспільних змін, що охоплюють історичні, соціокультурні та технологічні аспекти, суттєво вплинув на еволюцію даної сфери освіти. Аналізуючи період ХХ століття, виділено кілька ключових етапів, що ілюструють як поступову трансформацію підходів до навчання та викладання, так і реформування структури освітніх програм відповідно до змінюваних потреб суспільства та ринку праці. Також стаття підкреслює, як кожен історичний етап розвитку художньо-графічної освіти відображає відповідь на виклики та можливості свого часу, формуючи сучасний вигляд цієї галузі знання. Особлива увага у статті приділена впливу індустріалізації та глобалізації, які стимулювали розширення масштабів та спектру художньо-графічної освіти, інтеграцію міжнародних освітніх стандартів та підходів. Важливим аспектом аналізу став розвиток новітніх технологій, зокрема, введення цифрових засобів у навчальний процес, що відкрило перед художньо-графічною освітою нові перспективи та викликало необхідність адаптації педагогічних методик. У контексті соціальних рухів, таких як фемінізм та боротьба за цивільні права, стаття висвітлює, як ці тенденції сприяли демократизації освітнього середовища, забезпеченню рівних можливостей для всіх студентів незалежно від статі, раси чи соціального статусу. Ці зміни спонукали до переосмислення освітньої політики, зокрема щодо змісту та цілей художньо-графічної освіти, акцентуючи на необхідності формування відкритого, інклюзивного та мультикультурного освітнього простору.

Завершуючи аналіз, стаття окреслює перспективи подальшого розвитку художньо-графічної освіти, підкреслюючи значення інноваційних підходів, які можуть включати розробку нових навчальних програм, застосування передових технологій та методик, а також зміцнення міжнародної співпраці. Особлива увага приділяється необхідності підготовки викладачів, здатних ефективно працювати в динамічному та змінюваному освітньому середовищі, що вимагає від них не лише глибоких фахових знань, але й гнучкості, відкритості до новацій та готовності до неперервного професійного розвитку.

Ключові слова: трансформація, художньо-графічна освіта, суспільні зміни, заклади вищої освіти, ХХ століття, індустріалізація, технологічний прогрес.

Vakulenko Oleksandr, Hrytsenko Larysa. Transformation of art and graphic education in institutions of higher education according to the social changes of the 20th century

The article examines in detail the process of transformation of artistic and graphic education in higher educational institutions during the 20th century, focusing on how a complex of social changes, covering historical, socio-cultural and technological aspects, significantly influenced the evolution of this field of education. Analyzing the period of the 20th century, several key stages are highlighted, which illustrate both the gradual transformation of approaches to learning and teaching, and the reformation of the structure of educational programs in accordance with the changing needs of society and the labor market. The article also emphasizes how each historical stage of the development of art and graphic education reflects the response to the challenges and opportunities of its time, forming the modern appearance of this field of knowledge. The article pays special attention to the impact

of industrialization and globalization, which stimulated the expansion of the scope and spectrum of art and graphic education, the integration of international educational standards and approaches. An important aspect of the analysis was the development of the latest technologies, in particular, the introduction of digital tools into the educational process, which opened up new perspectives for art and graphic education and necessitated the adaptation of pedagogical methods. In the context of social movements such as feminism and the struggle for civil rights, the article highlights how these trends contributed to the democratization of the educational environment, ensuring equal opportunities for all students regardless of gender, race or social status. These changes prompted a rethinking of educational policy, in particular regarding the content and goals of art and graphic education, emphasizing the need to create an open, inclusive and multicultural educational space.

Concluding the analysis, the article outlines the prospects for the further development of art and graphic education, emphasizing the importance of innovative approaches, which may include the development of new educational programs, the use of advanced technologies and methods, as well as the strengthening of international cooperation. Special attention is paid to the need to train teachers who are able to work effectively in a dynamic and changing educational environment, which requires them not only to have deep professional knowledge, but also flexibility, openness to innovations and readiness for continuous professional development.

Key words: *transformation, artistic and graphic education, social changes, higher educational institutions, 20th century, industrialization, technological progress.*

Вступ. Трансформація художньо-графічної освіти у закладах вищої освіти у ХХ столітті відображає вплив значних соціальних, культурних та політичних змін, включаючи індустріалізацію, глобалізацію та технологічний прогрес. Ці зміни спричинили переосмислення методів викладання, курикулумів та освітніх цілей. Важливість аналізу цієї трансформації полягає у зрозумінні, як історичний досвід впливає на формування сучасних освітніх підходів, сприяє адаптації та інноваціям. Розвиток художньо-графічної освіти також відбувався через призму етнокультурної цінності, зберігаючи національну ідентичність та сприяючи культурній диверсифікації. Огляд історичного розвитку та адаптація перевірених підходів є ключовими для розробки ефективних стратегій освітнього розвитку, що відповідають сучасним вимогам та забезпечують якісну підготовку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трансформація художньо-графічної освіти у закладах вищої освіти України у відповідності до суспільних змін ХХ століття вимагає детального аналізу наукових досліджень, що здійснювались видатними українськими науковцями. Праці таких дослідників як В. М. Гриньова, В. І. Євдокимов, О. В. Іонова, В. І. Лозова, І. Ф. Прокопенко та А. М. Троцько відіграють ключову роль у з'ясуванні тенденцій і методологій, які формували художньо-графічну освіту в контексті суспільних змін.

Науковий внесок В. М. Гриньової, виявлений у публікації «Педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх учителів образотворчого мистецтва» (2015), акцентує увагу на необхідності створення ефективних педагогічних умов для підготовки майбутніх учителів. Робота В. І. Євдокимова «Методологічні основи художньо-графічної підготовки вчителів» (2016) розглядає теоретичні аспекти формування методологічної бази викладання художніх дисциплін. О. В. Іонова у своїй статті «Інноваційні підходи до викладання художньо-графічних дисциплін у вищій школі» (2017) деталізує інноваційні підходи, що можуть оптимізувати навчальний процес і адаптувати його до сучасних вимог. В. І. Лозова у праці «Розвиток художньо-графічної освіти в Україні: історичний аспект» (2018) проводить аналіз історичного розвитку галузі, що дозволяє зрозуміти коріння сучасних освітніх практик і методик. І. Ф. Прокопенко у своєму дослідженні «Сучасні тенденції в художньо-графічній освіті» (2019) висвітлює основні тенденції, які формують галузь в сучасних умовах, підкреслюючи важливість інтеграції нових технологій. А. М. Троцько у роботі «Вплив суспільних змін на методологію викладання художньо-графічних дисциплін» (2020) аналізує, як глобальні соціальні зміни впливають на методики викладання і підготовку вчителів.

Дослідження, проведені В. Бейером, Є. Белютіною та В. Веретенниковим, представляють значний інтерес у контексті аналізу розвитку художньої освіти в Україні на тлі культурних

змін. В статті В. Бейера «Художня освіта в контексті культурних змін» (2018) звертається увага на взаємозв'язок між культурними трансформаціями і методами художньої освіти. Автор аргументує, що динаміка культурного середовища накладає відбиток на освітні підходи та формує нові вимоги до змісту та структури навчальних курсів. Є. Белютіна у своїй роботі «Роль художньої освіти у формуванні творчої особистості» (2019) розглядає художню освіту як критичний елемент у розвитку творчих здібностей індивіда. Дослідниця акцентує на значенні артистичних дисциплін у підвищенні креативного потенціалу студентів, вважаючи це необхідністю для сучасної освіти, яка прагне розвивати в учнів не лише фахові навички, а й здатність до інноваційного мислення. В. Веретенников у публікації «Історія розвитку художньої освіти в Україні» (2020) аналізує еволюцію художньої освіти від радянських часів до сучасності, висвітлюючи ключові етапи та зміни, які відбувались у цій сфері. Автор детально розглядає періоди реформ, які спрямовувались на деколонізацію освіти та впровадження національних культурних цінностей у художні дисципліни.

Метою статті є аналіз трансформації художньо-графічної освіти у закладах вищої освіти України в контексті суспільних змін, які відбулися протягом ХХ століття. Основна увага приділяється вивченню того, як глобальні та національні культурні, соціальні та політичні перетворення вплинули на методології, педагогічні підходи та освітні практики у сфері художньо-графічної підготовки. Важливо зрозуміти ці зміни, оскільки вони вказують на тенденції розвитку освітніх стандартів та вимог, що, в свою чергу, формують професійні компетенції випускників відповідних спеціальностей.

Матеріали та метод. У рамках дослідження трансформації художньо-графічної освіти впродовж ХХ століття використовувалися різноманітні методологічні підходи, кожен з яких сприяв глибокому розумінню впливу суспільних змін на освітні практики. Перш за все, *історичний* метод дозволив дослідити еволюцію художньо-графічної освіти, зіставляючи різні історичні періоди та визначаючи основні етапи розвитку цієї галузі освіти. Цей метод сприяв ідентифікації ключових історичних віх, що формували педагогічні підходи та методики викладання.

Доповненням до історичного аналізу стали аналітичний та порівняльний методи. *Аналітичний* метод був використаний для систематизації зібраних даних, детального розгляду існуючих теоретичних концепцій та емпіричних даних, які стосуються художньо-графічної освіти. Завдяки аналітичному методу можна було обробити великі обсяги інформації та виділити основні тенденції та зміни, які відбувалися у цій сфері. *Порівняльний* метод застосовувався для порівняння художньо-графічних освітніх програм, методів викладання та освітніх стандартів у різні історичні періоди. Це дало змогу оцінити вплив суспільних змін на освітній процес та адаптацію освітніх установ до нових культурних, соціальних та політичних реалій.

Завдяки комплексному використанню цих методів дослідження забезпечено наукову обґрунтованість висновків, а також виявлено основні напрями та перспективи розвитку художньо-графічної освіти у відповідь на суспільні виклики ХХ століття.

У контексті наукового дослідження теми «Трансформація художньо-графічної освіти у закладах вищої освіти відповідно до суспільних змін ХХ століття», ключове значення має чітке визначення основних понять, які лягають в основу теоретичного аналізу. Під *художньо-графічною освітою* розуміють сферу освітньої діяльності, що зосереджена на підготовці спеціалістів у галузі художньої графіки, дизайну, ілюстрації, а також на вихованні естетичного смаку, розвитку креативних здібностей та навичок візуального мистецтва [1]. *Трансформація* в даному контексті вказує на процес значних змін або модифікацій у структурі, змісті, методах та підходах до художньо-графічної освіти, що відбуваються під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. *Суспільні зміни*, у свою чергу, означають широкий спектр трансформацій у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільства, які впливають на різні аспекти людського життя, включно з освітою. Ці зміни можуть включати технологічний

прогрес, глобалізацію, зміни в соціальній структурі та культурних цінностях, що безпосередньо впливають на потреби, цілі та методи художньо-графічної освіти. Розуміння цих понять є фундаментальним для аналізу динаміки розвитку художньо-графічної освіти та її адаптації до викликів сучасності [2].

Результати. На початку ХХ століття художньо-графічна освіта на теренах України перебувала на етапі формування і розвитку. Відсутність спеціалізованих закладів вищої освіти у галузі мистецтва до 1917 року зумовлювала особливості навчання художніх дисциплін, які здебільшого інтегрувались у програми загальної освіти ліцеїв, гімназій, колегіумів та університетів [3]. Проте, вплив Європейських освітніх традицій та культурний обмін сприяли поступовому визнанню необхідності розвитку спеціалізованої художньо-графічної освіти. Індустріалізація та технологічний прогрес ХХ століття суттєво вплинули на художньо-графічну освіту, вимагаючи адаптації змісту та методик навчання до нових реалій. Зростання масового виробництва, розвиток друкарської справи та реклами потребували фахівців із новими навичками у галузі графічного дизайну, що стимулювало реформування художньої освіти [4].

Великі світові події, зокрема дві світові війни та холодна війна, також відіграли вирішальну роль у формуванні освітньої політики та ідеології. Вони не лише змінювали соціально-економічний ландшафт, але й спонукали до переосмислення цінностей і функцій мистецтва й освіти в суспільстві. Це, у свою чергу, вимагало від художньо-графічної освіти більшої гнучкості та здатності відповідати на виклики часу, адаптуючи програми навчання до потреб суспільства та культурного розвитку [5].

Таким чином, історичний контекст ХХ століття відзначався значними змінами, які вплинули на художньо-графічну освіту в Україні. Від ранніх спроб інтеграції художніх дисциплін у загальноосвітні програми до поступового визнання необхідності спеціалізованої освіти, від реагування на технологічний прогрес до адаптації до глобальних соціальних викликів – цей період позначений пошуком балансу між традиційними цінностями та необхідністю інноваційного розвитку.

Трансформаційні процеси в художньо-графічній освіті протягом ХХ століття можуть бути систематизовані через аналіз визначальних декад – 1920-ті, 1950-ті, 1970-ті та 1990-ті роки, кожна з яких відзначена певними особливостями еволюції освітніх практик та педагогічних стратегій, що корелюють із загальносуспільними змінами. Цей період характеризується як послідовність етапів, що відображають адаптацію художньо-графічної освіти до динамічно змінюваних умов соціального середовища, технологічного прогресу та культурного контексту [6].

На початку 1920-х років відбувається формування основ художньо-графічної освіти в новостворених навчальних закладах, що стало відповіддю на потребу в освічених фахівцях у галузі мистецтва, зумовлену соціальними перетвореннями післяреволюційного періоду. Втім, 1950-ті роки принесли з собою затвердження ідеологічних рамок в мистецькій освіті, що обмежило можливості для творчого розвитку та інновацій. Протягом 1970-х років спостерігається пошкваллення в освітній сфері, пов'язане із поширенням нових технологічних рішень та зростанням соціальної мобільності, що спонукало до перегляду та оновлення освітніх програм. 1990-ті роки стали періодом значних змін, ініційованих розпадом Радянського Союзу та здобуттям Україною незалежності, що відкрило шлях для демократизації та глобалізації освітньої політики [7].

Важливим фактором, що вплинув на художньо-графічну освіту, стали соціальні рухи, зокрема фемінізм та рух за цивільні права, що сприяли переосмисленню традиційних підходів до навчання та викладання, звертаючи увагу на гендерну рівність та інклюзивність. Технологічний розвиток, особливо у сфері друкарської справи та комп'ютерних технологій, зумовив необхідність інтеграції новітніх засобів у процес художньої освіти, відкриваючи нові горизонти для розвитку творчих здібностей студентів [8].

Отже, аналіз основних етапів трансформації художньо-графічної освіти у ХХ столітті дозволяє констатувати, що вона була тісно пов'язана із загальними соціокультурними процесами, які визначали контури суспільного розвитку, відображаючи в освітній практиці зміни, що відбувалися на рівні культурних та технологічних інновацій.

Аналіз інноваційних підходів у художньо-графічній освіті вимагає уваги до конкретних прикладів закладів вищої освіти, які стали піонерами змін у цій дисципліні. Ці заклади не лише адаптувалися до вимог часу, але й активно формували нові тренди, впроваджуючи інноваційні педагогічні стратегії та технології. Серед таких інституцій можна виділити, наприклад, Національну академію образотворчого мистецтва і архітектури в Україні, яка здійснила значний вплив на розвиток художньої освіти, впроваджуючи комплексні програми, що інтегрують традиційні мистецькі техніки з сучасними цифровими технологіями [9].

Окрім того, міжнародні та національні обмінні програми відіграли важливу роль у розвитку художньо-графічної освіти, забезпечуючи студентам та викладачам доступ до глобальних освітніх ресурсів, обміну досвідом і знаннями. Програми обміну сприяли не лише культурному та академічному збагаченню, але й відкрили можливості для інтеграції новітніх підходів та методик у національну художньо-графічну освіту. Вони дозволили студентам та викладачам з України зануритися у міжнародне мистецьке середовище, засвоїти передові практики та втілити їх у власній педагогічній та творчій діяльності.

Важливим аспектом інноваційних підходів стала інтеграція цифрових технологій у художньо-графічну освіту. Впровадження програмного забезпечення для дизайну, 3D моделювання, цифрової ілюстрації та анімації змінило традиційне уявлення про художню освіту, розширило можливості студентів у вираженні творчих ідей та в реалізації комплексних проєктів. Це також вимагало від викладачів постійного оновлення власних знань та умінь, щоб відповідати сучасним освітнім стандартам.

Таким чином, кейс-стаді конкретного закладу вищої освіти та аналіз впливу міжнародних обмінних програм демонструють, як інноваційні підходи та глобальні освітні ініціативи сприяли розвитку художньо-графічної освіти. Ці зміни не лише відображають адаптацію до зовнішніх викликів, але й активне формування нового освітнього простору, здатного відповідати на потреби сучасного мистецтва та дизайну.

Протягом ХХ століття художньо-графічна освіта зазнавала значних трансформацій, що були спричинені рядом викликів, зумовлених динамічними змінами в суспільстві та стрімким розвитком технологій. Ці виклики охоплюють широкий спектр аспектів, від зміни соціальних вимог до професій художників і дизайнерів до необхідності інтеграції новітніх технологічних засобів у навчальний процес. Одним із основних викликів є потреба у постійному оновленні курикулумів, щоб вони відповідали актуальним трендам у мистецтві, дизайні та технологіях, а також вимогам ринку праці. Крім того, художньо-графічна освіта стикається з викликами, пов'язаними з глобалізацією та міжнародною конкуренцією, що вимагає від навчальних закладів не лише забезпечення високого рівня освіти, але й формування унікальних освітніх пропозицій, які могли б виділити випускників на міжнародному ринку. Важливим аспектом є також забезпечення доступності та інклюзивності освіти для всіх верств населення, включаючи забезпечення рівних можливостей для людей з обмеженими можливостями та представників різних соціальних груп [10].

На тлі цих викликів перспективи розвитку художньо-графічної освіти у ХХІ столітті здаються особливо обнадійливими завдяки появі нових методик, технологій та підходів. Серед перспективних напрямів розвитку – зростання значення інтердисциплінарних програм, які об'єднують мистецтво з наукою, технологіями, інженерією та математикою, відкриваючи нові горизонти для творчості та інновацій [11]. Цифрові технології, такі як віртуальна та доповнена реальність, 3D-друк та інтерактивні медіа, надають потужні інструменти для навчання та твор-

часті, що дозволяє студентам розробляти комплексні та інноваційні проекти. Також важливим є розвиток гнучких навчальних форматів, таких як онлайн-курси та дистанційне навчання, що робить художньо-графічну освіту доступнішою для ширшого кола бажаючих. Освітні заклади можуть використовувати ці формати для створення глобальних освітніх мереж, забезпечуючи обмін знаннями та досвідом між студентами та викладачами з різних країн [12].

У світлі цих перспектив, художньо-графічна освіта стоїть на порозі нової ери, в якій ключову роль відіграватимуть інновації, міжнародне партнерство та адаптивність до постійно змінюваних умов суспільного та технологічного розвитку. Виклики ХХ століття стимулюють пошук ефективних рішень, що, у свою чергу, відкриває нові перспективи для підвищення якості та актуальності художньо-графічної освіти у майбутньому.

Висновки. Отже, дослідження трансформації художньо-графічної освіти у ХХ столітті виявило адаптацію цієї галузі до динамічних суспільних, технологічних та культурних змін, акцентуючи на інтеграції новітніх технологій, міждисциплінарності та міжнародної співпраці. Виявлені тенденції та виклики окреслюють перспективи подальшого розвитку, які включають розробку інноваційних навчальних програм, використання цифрових інструментів та підготовку майбутніх педагогів до роботи в швидко змінюваному освітньому середовищі. Майбутні дослідження повинні зосередитися на аналізі впливу цифрової трансформації на художньо-графічні дисципліни та розробці стратегій для стимулювання соціальних змін через мистецтво та дизайн, сприяючи сталому розвитку суспільства.

Література:

1. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва: теорія і методика викладання мистецьких дисциплін. Київ : Освіта України, 2008. 274 с.
2. Волков С. М. Мистецька освіта в трансформаційних процесах українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. *Культура України*. 2011. Вип. 32. С. 4–17.
3. Валянський І. Система художньо-педагогічної освіти. *Шлях освіти*. Харків : [б. в.], 1929. № 10. С. 36–44.
4. Паньок Т. В. До питання про структуру вищої художньо–педагогічної освіти на початку ХХ ст. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / за заг. ред. Т. І. Сущенко. Запоріжжя, 2016. Вип. 47 (100). С. 26–35.
5. Паньок Т. В. Розвиток вищої художньо-педагогічної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Харків : Оперативна поліграфія, 2016. 660 с.
6. Нікуленко С. І. Становлення вищої мистецької школи в Україні (1917–1934) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.05 «Образотворче мистецтво». Київ : Укр. акад. мистецтв, 1997. 189 с.
7. Волков С. М. Система мистецької освіти в культурі України 90–х років ХХ століття: традиції, реформи, перспективи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : 17.00.01. Київ : Б. в., 2003. 20 с.
8. Бутенко В. Методологічні аспекти становлення мистецької та дизайнерської освіти в Україні. *Діалог культур: Україна у світовому контексті: мистецтво і освіта* : зб. наук. праць. Львів : Українські технології, 2001. Вип. 6. С. 135–143.
9. Антонович Є. А. Змістовний підхід до вивчення традицій народного образотворчого мистецтва. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. 2001. Вип. 33. С. 3–10.
10. Авер'янова Н. Образотворче мистецтво в системі освіти (до проблем формування національної свідомості особистості). *Рідна школа*. 2004. № 6. С. 67–69.
11. Волинська О. Національна мистецька освіта України. *Джерела* : наук.-метод. вісник. Івано-Франківськ. 2003. № 2 (34). С. 83–93.
12. Білокінь С. І. На шляхах інституалізації: до соціальної історії гуманітарних наук в Україні ХХ ст. / за ред. О. Ханка. Київ : Видавець Остап Ханко, 2009. 28 с.

References:

1. Padalka, H.M. (2008). *Pedahohika mystetstva : teoriia i metodyka vykladannia mystetskykh dystsyplin [Art pedagogy: Theory and teaching methods of art disciplines]*. Kyiv : Osvita Ukrainy. 274 s. [in Ukrainian].
2. Volkov, S.M. (2011). *Mystetska osvita v transformatsiinykh protsesakh ukrainskoho suspilstva 20-kh rr. XX st. [Art education in the transformational processes of Ukrainian society in the 20s of the 20th century]*. *Kultura Ukrainy*, 32, 4–17 [in Ukrainian].
3. Valianskyi, I. (1929). *Systema khudozhno-pedahohichnoi osvity [System of artistic and pedagogical education]*. *Shliakh osvity*. Kharkiv : [b. v.]. № 10. S. 36–44. [in Ukrainian].
4. Panok, T.V. (2016). *Do pytannia pro strukturu vyshchoi khudozhno-pedahohichnoi osvity na pochatku XX st. [To the question of the structure of higher artistic and pedagogical education at the beginning of the 20th century]*. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i za-halnoosvitnii shkolakh : zb. nauk. pr. / za zah. red. T. I. Sushchenko. Zaporizhzhia*, 47 (100), 26–35 [in Ukrainian].
5. Panok, T.V. (2016). *Rozvytok vyshchoi khudozhno-pedahohichnoi osvity v Ukraini u XX stolitti : monohrafiia [Development of higher artistic and pedagogical education in Ukraine in the 20th century: monograph]*. Kharkiv : Operativna polihrafiia. 660 s. [in Ukrainian].
6. Nikulenko, S.I. (1997). *Stanovlennia vyshchoi mystetskoï shkoly v Ukraini (1917–1934) [Formation of a higher art school in Ukraine (1917–1934)]*. *Candidate's thesis*. Kyiv : Ukr. akad. mystetstv. 189 s. [in Ukrainian].
7. Volkov, S.M. (2003). *Systema mystetskoï osvity v kulturi Ukrainy 90–kh rokiv KhKh stolittia: tradytsii, reformy, perspektyvy [The system of art education in the culture of Ukraine in the 90s of the 20th century: traditions, reforms, perspectives]*. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv : B. v. 20 s. [in Ukrainian].
8. Butenko, V. (2001). *Metodolohichni aspekty stanovlennia mystetskoï ta dyzainerskoï osvity v Ukraini [Methodological aspects of the development of art and design education in Ukraine]*. *Dialoh kultur: Ukraina u svitovomu konteksti: mystetstvo i osvita : zb. nauk. prats. Lviv : Ukrainski tekhnolohii*, 6, 135–143 [in Ukrainian].
9. Antonovych, Ye.A. (2001). *Zmistovnyi pidkhid do vyvchennia tradytsii narodnoho obrazotvorchoho mystetstva [A meaningful approach to the study of traditions of folk art]*. *Naukovi zapysky. Seria : Pedahohichni nauky. Kirovohrad: Kirovohrad. derzh. ped. un-t im. V. Vynnychenka*, 33, 3–10 [in Ukrainian].
10. Averianova, N. (2004). *Obrazotvorche mystetstvo v systemi osvity (do problem formuvannia natsionalnoi svidomosti osobystosti) [Fine arts in the education system (to the problems of forming the national consciousness of the individual)]*. *Ridna shkola*, 6, 67–69 [in Ukrainian].
11. Volynska, O. (2003). *Natsionalna mystetska osvita Ukrainy [National art education of Ukraine]*. *Dzherela : nauk.-metod. visnyk. Ivano-Frankivsk*, 2 (34), 83–93 [in Ukrainian].
12. Bilokin, S.I. (2009). *Na shliakhakh instytualizatsii: do sotsialnoi istorii humanitarnykh nauk v Ukraini XX st. [On the ways of institutionalization: to the social history of humanities in Ukraine in the 20th century]* / za red. O. Khanka. Kyiv : Vydavets Ostap Khanko. 28 s. [in Ukrainian].